

Celestin Tomić

MUDROST U BIBLIJI

Posljednjih godina vrlo se umožila literatura o mudrosti u Bibliji. Taj studij donio je i donosi još uvijek dragocjene plodove da bismo mogli »čitati«¹ biblijsku objavu u njezinim dubinama, da je možemo shvatiti i izreći. Mudrost ne izriče jednu krepost ni jedno svojstvo, već dosta složen povijesni fenomen. Rađa se u određenom povijesnom periodu, u vremenu snažnih dodira Izraela sa susjednim narodima i dijaloga s kulturama koje ga okružuju. Mudrosna misao ima u Bibliji svoju književnost, ali je utkana u cijelu Bibliju, od početka do kraja. Zbog toga nam spoznaja tog fenomena pomaže da bolje shvatimo i usvojimo biblijsku poruku, da je prikladno izrazimo u teološkoj refleksiji, da je dosljedno navijestimo u evangelizaciji.¹

I. Fenomen starog Istoka

Bliski istok, na kojemu tisućljećima žive različiti narodi, stvorili su obilnu mudrosnu književnost u kojoj su utkali svoje probleme i rješenja o temeljnim čovjekovim pitanjima, o njegovu odnosu prema svijetu i Bogu, o shvaćanju života i o smislu života. Ta mudrost, koja se temelji na iskustvu vlastitom i iskustvu starih, iznosi se u brojnim mašalima (prišpodoba, izreka, priča, zagonetka, alegorija,...) i u ovećim književnim

¹ C. GHIDELLI, *Parole di vita* 5 (1988), str. 3–43; O. EISSFELDT, *Introduzione all' A. T.*, Brescia 1970, str. 177–190; G. von RAD, *La sapienza in Israele*, Torino 1975, str. 31–53; F. FESTORAZZI, »Riflessione sapienziale«, u *Dizionario Teologico Interdisciplinare*, 3 vol., Torino 1977, 88–102; J. G. GAMMIE, *Israelite Wisdom*, Theological and Literary, New York 1978; M. GILBERT, *La Sagesse de l'Ancien Testament*, Leuven 1979; J. L. CRENSHAW, *Old Testament Wisdom, An Introduction*, London 1982, str. 36–39; R. E. MURPHY, *Wisdom Literature and Psalms*, Nashville 1983; L. A. SCHOEKEL, *Proverbi*, Roma 1988; V. COTTINI, »La sapienza nella storia di Israele«, u *Parole di vita* 5 (1988), str. 6–13; M. MILANI, »Metodi e forme espressive della sapienza«, u *Parole di vita* 5 (1988) 14–24.

djelima. Izrael živi u tom ozračju. Iako odvojen od drugih naroda, ipak je s njima u trgovačkim, diplomatskim, kulturnim, političkim odnosima. Njime prolaze veliki prometni putovi starog Istoka. Stoga nije čudno što je primio i mudrost susjednih naroda, način izražaja, stil, oblik, sadržaj, formu,...

U području Mezopotamije mudrost označuje redovito spretnost, vještinu u kultu i magiji. Mudrac je iskusan u tim stvarima. Zato je mudrac često isto što i čarobnjak, zazivač duhova, vračar. Marduk se slavi kao gospodar mudrosti. Iz tog područja osjeća se utjecaj na izraelsku mudrost, posebno o životu i smrti, tamna slika Šeola, i o problemu patnje. Imamo dva akadaska i jednog sumerskog »Joba« iz drugog tisućljeća prije Krista.

Veći utjecaj na Izrael imala je egipatska mudrost. Mudrost je maat (istina, pravo, pravda, kozmički red, izvorni,...) koja upravlja odnosima čovjeka s Bogom. Maat dolazi od Boga, otkriva čovjeku istiniti put života, jer je ona isto što i »Božja volja«. Čovjek koji se daje voditi od nje postaje čovjek smiren, gospodar situacije u kojoj se nalazi, ima kontrolu nad sobom, izbjegava svako uzbuđenje. Teško je odrediti neposrednu vezu između izraelske mudrosne književnosti i egipatske. Sigurno je prisutna u Izr 22, 17–23, 11, koja nam se čini kao sažetak mudrosne knjige *Amen-em-ope* iz drugog tisućljeća. I u najnovijem dijelu Izr 1–9 (treće stoljeće pr. Krista) osjeća se utjecaj egipatske mudrost iz 3. i 2. tisućljeća.²

Osim utjecaja babilonske i egipatske mudrosti, snažan utjecaj na izraelsku mudrost imala je i kanaanska mudrost (Ez 228, 3.17) i mudrost »sinova Istoka«, arapska (1 Kr 5, 10).

Grčka mudrost osjeća se u vrijeme helenizma, od 4. stoljeća prije Krista, u posljednjim djelima židovske mudrosti, osobito u knjizi Mudrosti, sa svojim bogatstvom izričaja i pojmova.³

S time u vezi postavljaju se neka pitanja. Toliko opjevana izvornost religiozne misli u povijesnim i proročkim knjigama, kao da ne postoji u mudrosnim spisima. Mudrosna misao u Izrealu kao da nema ništa izvornog, već samo neprestano prepisivanje mudrosnih djela iz susjednih naroda? U čemu je Izrael izvoran na tom području?

² V. COTTINI, nav. čl., str. 6-8; G. FOHRER, »sophia«, *Theol. Wort. z. N. T.*, G. Kittel, Stuttgart 1964, VII, 477 ss.

³ Mudrost (sofia) u grčkome uvijek označuje svojstvo, nikad akciju. Znači umješnost, praktičnost; u filozofskoj misli teoretsko-intelektualno znanje, jedna od stožernih kreposti. Vidi U. WILCHENS, »sophia«, *Theol. Wort. z. N. T.*, VII, str. 467–475. Grčki prevodioci riječ »hokma« prevode sa sophia. Glagol »hkm« 26 puta, pridjev »hakam« 135 puta, »hokma« 147 puta (+ 4 puta plural). U povijesnim knjigama (73 puta) znači vještinu, umjetničko-obrtničku umješnost, razboritost i spoznaju, magijsko znanje, ispravan moralni i religiozni život. U proročkim knjigama (41 put) umješnost u raznim vještinama, mudrost, u proroštvima dobiva eshatologijski naglasak. U mudrosnim knjigama (180 puta + Ps 13 puta) izriče razboritost i način života, odgoj i znanje. Grčka riječ »sophia« ne odgovara rasponu »hokma« u hebrejskom, niti njezinu izvornom značenju. Ako se pod njom misli na »znanje«, nije to teoretsko, filozofijsko traženje problema života i svijeta, već praktično rješavanje konkretnih zahtjeva. Radi se o držanju i djelovanju u svijetu, da se ovlada svijetom, da se riješe najvrući životni problemi i stvori ozračje za miran i sretan život. Vidi K. G. FOHRER, »sophia«, *Theol. Wort. z. N. T.*, VII, 475 ss.

Temeljni izvještaj Biblije su povijesni izvještaji spasenjskog događanja. Izvor su neiscrpive vjere i nade. Ne iznose toliko povijesnu »stvarnost«, nego duhovno iskustvo koje izvire iz tih događaja. To nije prepričavanje čisto povijesnog događaja ni neka ideja zaodjevena u povijesno ruho, već teološko tumačenje događaja u svjetlu vjere, da se u onome koji sluša izazove vjera. Ima mistagogijsku ulogu, vodič je u duhovno iskustvo.

Proročki navještaj temelji se na povijesnom događaju, oživljuje ga i aktualizira. Prema riječi proroka, povijesni događaji postaju plodni i uneseni u božanski naum spasenja. Prorok otkriva duboki jaz koji zjapi između spasenjskog događaja i sadašnjeg jasnog stanja, potiče, bodri, prosvjeduje, osuđuje držanje naroda i poziva ga na obraćenje, ulijeva nadu u puno ostvarenje spasenja. I prorok je mistagog, zauzet ne samo da otkrije Božju istinu već da uvodi i potiče radi ostvarenja Božjega nauka u svakom čovjeku.

Mudrosno iskustvo, povijesno spasenjsko iskustvo i proročki navještaj, povijesnu i proročku baštinu Izraela univerzalizira i primjenjuje na svako stvorenje, na svakog čovjeka. Nije samo povijest mjesto objave, nego je i kozmos i iskustvo svakog čovjeka mjesto objave i otajstvene Božje prisutnosti. Mudrac u Izraelu nije običan učitelj, filozof, mudrac kao u susjednih naroda, nego mistagog: uvodi i odgaja čovjeka da upozna Božju stvarnost u kozmičkim događanjima, u svom ljudskom životu. Svijet i sve stvorenje velika je Božja objava, Božja knjiga, ali dok ona ostaje izvan Objave, zagonetna, neshvatljiva, neprotumačiva, nečitljiva, izraelski mudrac u svijetu Objave čita tu knjigu i ona postaje prozirna i čitljiva, otkriva Božju istinu i Božje otajstvo.⁴

II. Značajke mudrosti u Izraelu

Mudrost u Izraelu pojavljuje se u početku kao nešto izvorno i odijeljeno od onoga što je najvažnija značajka Izraelove vjere: povijest kao objava spasenja. To je struja, pokret, fenomen, prioritetno kulturni. Izrael je došao u dodir s drugim religioznim, filozofskim, kulturnim predajama susjednih naroda i prisiljen je da s njima bude sad u dijaloškom, sad u dijalektičkom odnosu. Taj »odnos« imao je često negativne religiozne utjecaje, ali on buđi želju, čak i nuždu da izrazi svoje misli o odnosu između Boga i čovjeka, da čita svoju povijest u kontekstu univerzalne povijesti, da stvori vlastitu teologijsku refleksiju o Objavi.

Mudrost u Izraelu otkriva i određeni mentalitet. Otkriva čovjeka koji traži odgovor odozdo, koristeći se pritom svim ljudskim sposobnostima, svim odgovorima života i povijesti; ne iz vjere, iako ostaje ona dragocjen dar, već iz iskustva svojeg i drugih, sadašnjeg i prošlog, svetog i profanog. Izraelski se mudrac ne zatvara u zatvoren misaoni krug, pa bio on valjan i poštivan, već se otvara novim traganjima, koristeći se pritom i dragocjenom predajom drugih naroda. Tako u teologijskoj viziji povezuje ekonomiju spasenja od Abrahama s ekonomijom stvaranja do stvaranja univerzalne povijesti od Adama i Adama-čovječanstva. Teme-

⁴ A. BONORA, »Epoche e norme della spiritualità dell' A. T.«, u *Storia di spiritualità*. I. Bologna 1987; M. MAGRASSI, *Biblija i molitva*, Čokovac 1988, str. 40.

li se ne samo na iskustvu Izraela i njegove povijesti nego i na iskustvu naroda i čovjeka općenito. A »čovjek« – Adam je isti na svim širinama i u svim vremenima.

Mudrost u Izraelu izriče i posebnu duhovnost života osobnog i zajedničkog, pomiruje i uskladuje odnos između razuma i vjere, molitva se nadahnjuje ne samo na događajima spasenja nego i na čudesnim djelima stvaranja. Značajka je mudrosti da ne gleda druge kao strance, tuđince i protivnike, nego kao sudrugove i suputnike u hodu prema punom spasenju, kao potencijalnu ili realnu braću u Gospodinu.⁵

Značajke mudrosne misli

Rečeno je: Biblija je povijest Objave i objava povijesti.⁶ Povijesno-proročka objava temelji se na događajima spasenja, na Bogu Saveza. Mudrosna se temelji na Bogu Stvoritelju svemira i svega stvaranja, što uključuje i čovjekovo spasenje.

U povijesno-proročkoj misli Bog ima primat, Bog Saveza u spasenju, i čovjek slobodno prihvaća ponudeno spasenje. U mudrosnoj misli Bog Stvoritelj ostavlja više prostora aktivnosti i kreativnosti čovjeka, da se čovjek ostvari kao »slika Božja«, što je svjedočanstvo o čovjekovoj veličini i dostojanstvu. U povijesno-mudrosnoj misli imamo više teocentrički, u mudrosnoj više antropocentrički vidik.

U povijesno-proročkoj misli povijest je kao mjesto spasenja, kao epifanija Boga, Bog spašava čovjeka u povijesti. Budući da to spasenje u povijesti postupno raste, osjeća se stalna napetost prema eshatonu. U mudrosnoj misli čovjek se spašava u svojem životnom iskustvu, u otkrivanju ispravnih odnosa s Bogom, s ljudima i sa kozmosom. Jasno, u to je ugrađeno i povijesno iskustvo spasenja.⁷

Konstante mudrosnog iskustva

Mudrac ima iskustvo Boga i iskustvo Boga doživljava u iskustvu čovjeka. To izrazuje u dvije kategorije: čovjek kao »slika Božja« i u religioznom osjećaju prema Bogu izraženom u bremenitoj riječi »strah Božji«.

Čovjek je »slika Božja« – to izriče čovjekovu antropologijsku, kozmičku i nadasve teologijsku vrijednost.

S antropologijskog vidika čovjek je jedinstveno, jedincato biće, svaki čovjek je svemir za sebe (Post 1, 26 s i 2,7). To je biće u odnosu, društveno biće. Čovjek spoznaje svoje dostojanstvo i veličinu u odnosu ja – ti, i to u osobnom odnosu. Tamo gdje nema odnosa nema života (Prop 9,5 – 6,10). Čovjek je biće spolno: odnosno muž – žena. Prije grijeha vlada sklad (Post 2), nakon grijeha sklad je razoren, lomovi su na svim područjima, žena postaje zavodnica (Post 3, 12; Job 2, 10; Sir 25, 24)...

Čovjek kao Božja slika ima vlast nad svemirom. Čovjek je pozvan da surađuje u dovršenju djela stvaranja, u dovršenju svemira (Post 1).

⁵ C. GHIDELLI, »Editoriale«, u *Parole di vita* 5 (1988), str. 3.

⁶ M. MAGRASSI, *nav. dj.*, str. 46.

⁷ F. FESTORAZZI, »Spiritualità sapienziale«, u *Storia di spiritualità*, I, Bologna 1987, 223 s.

⁸ F. FESTORAZZI, *nav. čl.*, str. 230.

Stvaranje je Božje djelo, ali i djelo čovjeka, koji je pozvan da surađuje u djelu spasenja.

No sva ta veličina i dostojanstvo posljedica su čovjekova odnosa prema Bogu. Čovjek je biće u odnosu, i prvi čovjekov »ti« je veliki »Ti« – Bog. Čovjek je okrenut prema njemu kao Božja slika, kao partner, kao suradnik, kao njegov saveznik. Čovjek, iako Božja slika, Božje svetište na Zemlji, ostaje stvorenje. Tekstovi ističu tu neizmjernu distanciju između Boga Stvoritelja i čovjeka, njegova stvorenja, ali ističu i Božju prisutnost u čovjeku. Čovjek je ovjenčan božanskim atributima, »slavom i čašću« (Ps 8, 6), on je »sin Božji« (Ps 29.1; 96,8), njegov zamjenik, kralj (Ps 21,6, 45,4), malo manji od Boga (Ps 8, 6), Božja prisutnost, Božje svetište na Zemlji, koje mora zračiti Bogom.

Religiozni stav prema Bogu Stvoritelju izriče mudrac riječju »strah Božji«. Što ta riječ znači? Teško je odrediti. Kod Propovjednika znači gotovo strah. Ipak redovito znači povjerenje u Boga (Izr 14,2), sinovsko podlaganje njegovoj volji (Job 28, 1 – 27), početak mudrosti (Izr 1,7; 9,10), samu mudrost, a to je Bog. Mudrac je svjestan da mudrost nije dostupna i ona je kod Boga (Job 28; Izr 8, 22 – 31; Sir 24, 1 – 22; Bar 3,9 – 4,4), i mudrac mora priznati svoje granice i može od Gospodina samo moliti dar mudrosti u poniznosti i predanju, u »strahu Gospodnjem«. Jao čovjeku koji svoju mudrost diže na božansko prestolje – tđ je siguran znak propasti.

Razum i vjera

Izvor spoznaje svećenika i proroka je objava dana po riječi ili Zakonu, za mudraca je razum osvijetljen vjerom. Vjera i razum izviru iz istoga izvora. Ipak, mudrac nastoji svojim silama, razumski, otkriti Božji naum spasenja. To je i velika opasnost od toga da ne upadne u demonšku napast (Post 3, 5), da ne postane svojim silama »bog«, što pak nadilazi dijalogom između razuma i vjere.

Mudrac pažljivo i znalački promatra stvorene stvarnosti, zaključuje i stvara sudove. U tome se, kako smo istakli, najviše ukorjenjuje u suvremenu kulturu svojih susjeda. I stvara se uvijek aktualan dijalog između razuma i vjere. Ipak, katkad nastaje napetost u mudrosnoj misli, kao plod životnog iskustva i vjere izražene u teologiji vremena, i počinje teološki progres, produbljivanje i pročišćenje vjere.

Bog je iz ljubavi stvorio čovjeka kao »svoju sliku«. Čovjek mora odgovoriti Božjoj ljubavi i sebe ostvariti kao Božju sliku. Stoga mudrac traži da otkrije Božju volju, koju čovjek mora slijediti da bi ostvario Božju sliku u sebi, zajedništvo s Bogom, s drugim ljudima, s kozmosom.

Ostvarenje Božje slike naziva se spasenje. To spasenje ostvaruje se u svakidašnjici. Mudrac se ne poziva na velike povijesne događaje: izlazak, zemlju obećanu, kraljevstvo,... Mjesto spasenja je svakidašnjica. »Tko ljubi mudrost, ljubi život, i koji je rano traže, ispunit će se srećom« (Sir 4, 12). I to vrijedi za svakog čovjeka. Sirah će to spasenje suziti na Izrael, ali knjiga Mudrosti i drugi spisi protežu ga na svakoga čovjeka (Izr 1, 20, 21; 8, 34 – 36). Spasenje je omeđeno na ovozemni život. Ali već se nazrijeva vjera u prekogrobni, blaženi život u Bogu (Sir 5, 15; 19, 6 i, jasno, u knjizi Mudrosti).⁹

⁹ U. WILCHENS, »sophia«, *Theol. Wört. z. N. T.*, VII, str. 497 – 510.

Mudrosna književnost

Postoji književna vrsta koja je dala brojna književna djela. Naša Biblija povezuje sedam mudrosnih knjiga: Job, Ps, Izr, Prop, Pj, Sir i Mudr.¹⁰ Ali mudrosna misao preplavljuje cijelu Bibliju. Ona je ključ za shvaćanje temeljne dimenzije biblijske poruke: odnos između vjere i života. I to ne na temelju Objave, već ona objavljenu vjeru stavlja u odnos s prirodnim religijama, izabranje Izraela u odnos prema čovječanstvu, posebne povijesne objave prema općoj objavi na temelju djela stvaranja. Tu se stvara teologijska i ekumenska implikacija.

Povijesno – proročke knjige nastale su u razdoblju od 9. do 2. st. prije Krista. Mudrosnim knjigama teško je odrediti vrijeme nastanka. Sigurno je da mudrosna misao prati svu povijest spasenja. Najstariji dio knjige Mudre izreke govore da su to Salomonove izreke (10, 1–22, 16; 25–29). Na Bliskom istoku dvorovi obiluju »mudracima«. Oni obavljaju važne službe u upravi Kraljevstva: kao pisari, kraljevi savjetnici, diplomati. Njima se povjerava odgoj kraljevskih sinova i državnih službenika. Zato na dvoru postoji skupina, društvo, klasa mudraca (Jr 18, 18; Iz 29, 13–14; 30, 1–5) ako se još i ne može govoriti o »školi mudrosti« (Sir 51, 23).

U vrijeme Salomonovo Izrael ima važnu ulogu u međunarodnim odnosima. Pismo kaže da je Salomon izrekao 3 000 mudrih izreka – mešalim – i spjevao 1 005 pjesama te da je imao ogromno znanje iz botanike, zoologije i drugih područja, što nas podsjeća na znanstvene repertoare egipatskih mudraca s kojima se želi usporediti kralja (1 Kr 5, 9–14). U Salomonovo vrijeme zapisuju se jahvistička predaja i slike – događaji koji će ući u deuteronomijsku povijest. Zbog prisutnosti mudraca govori se da je to vrijeme »prosvjetiteljstva«. Svijet prestaje biti sakralizirana i numinozna bitnost; postaje stvorena stvarnost odvojena od Boga, sa svojim samostalnim ritmovima vremena i zakona, s unutarnjim redom na koji čovjek može utjecati da kao uzročnik poluči željeni učinak. Taj ritam zadire i u čovjekovo vladanje. Za dobro vladanje dobiva nagradu, za zlo kaznu, kako to već susrećemo u izrekama u knjizi Mudre izreke (10, 1–22, 16; 25–29). U toj je knjizi primjetna veza sa starijim egipatskim mudracem Amen-em-opeom (22, 17–23), koji djeluje u drugom tisućljeću prije Krista, kao i s arapskim mudracima Agurom (30, 1–4) i Lemuelom (31, 1–19). I sam Proslov (1–9), koji je napisan u trećem stoljeću, otkriva sličnosti s mudrosnom književnošću Egipta iz 3. i 2. tisućljeća (!).

U Jobu susrećemo sličnosti s babilonskim i egipatskim mudracima. Dok u novijim knjigama, kao u Propovjedniku i posebno u Sirahu i knjizi Mudrosti, susrećemo već jači utjecaj helenskih filozofijskih strujanja.

Ali i u cijeloj Bibliji Starog zavjeta susrećemo mudrosne misli. Danas je u bibličara općenito prihvaćeno da Post 2–3 rječnikom, stilom, izričajima i, posebno, mentalitetom odražuje djelo mudraca. Jednako tako povijest praoca Josipa (Post 37 ss) piše mudrac, da istakne kako strah Božji i mudrost omogućuju čovjekov uspon. Značajna povijesna stranica – »borba za nasljedstvo Davidovo« (2 Sam 9; 1 Kr 2) – slijedi mudrosni

¹⁰ Mudrosnim knjigama pripadaju i knjige Tobija, Judita, Estera i Ruta.

ritam djelovanja i nagrade, koji je odlučan za sudbinu svakog pojedinca. Deuteronomistička predaja usvaja pojmove i izričaje svojstvene mudrosti: humanizam, didaktički cilj zakona, nauk o naplati... Čak i svećenička predaja u Post 1, 1–2,4 ističe mudrosnu temeljnu misao: bitna dobrota stvaranja, Bog nije isto što i stvaranje, stvorenja nisu »božanstva«. I u proročkoj književnosti imamo snažne mudrosne naglaske; teologija stvaranja, pa ni izabiranje nisu isključivost Izraela (Am 4, 13; 5, 8–9, 9, 5–6). Bog kao stvoritelj prisutan je u prorocima Izaiji, Jeremiji, Ezekielu, Drugom Izaiji (Iz 40–55). Mudrost je prisutna posebno u apokaliptičkim dijelovima (Dn 1–6; 12, 1–3)

Dakle, mudrosna misao (teologija stvaranja) nije nešto niže, nije podložna teologiji povijesti spasenja. Stvaranje je okvir u kojem se odvija i povijest Izraela. Stoga se ne smije zatvoriti u se. Mudrosna književnost upravo nastoji poslanje Izraela u svijetu ispravno ugraditi u teologiju stvaranja. Ta struja uspoređuje se s 13. shemom Drugoga vaticanskog sabora *Gaudium et spes*; predstavlja susret Izraela sa svijetom koji ga okružuje, vrednovanje ljudskih i božanskih vrijednosti, zalaganje u izgradnji zemaljske domovine, odgovor na pitanje kako se postiže uspjeh i smisao života. Stoga su mudrosni spisi vrhunac i svršetak biblijske misli.¹¹

Lik mudraca

Mudrac je čovjek koji traži. Želi sve jasno vidjeti, sve osobno iskusiti, sve opipati. Svijet je Božje stvorenje. Stvoritelj je stavio zakon u svijetu i mudrac nastoji otkriti te zakone u svijetu, iako je svjestan da može otkriti samo mali dio. Red u svijetu, Božji zakon je mudrost. Otkrivajući ga, osigurava sebi uspjeh u životu. Tako je mudrac čovjek ostvaren, sretan, pravedan.

Mudrac je optimist. Ima puno pouzdanje u svoje sposobnosti. Bog je dao svijet čovjeku i čovjek ima dužnost i pravo da ovlada svijetom. Mudrac stoga nastoji prodrijeti u stvarnost, otkriti ritam vremena i zakone u prirodi da njima zavlada. On je znanstvenjak koji otkriva dobra u prirodi i stavlja ih čovjeku na raspolaganje, uvijek svjestan da je sve to Božji dar (Izr 27, 20; 18, 15; 4, 7).

Mudrac je čovjek koji je discipliniran. Voli stegu i odgoj i želi to uliti drugima, posebno mladićima, jer je to jedini uvjet uspjeha u životu. Ne podnosi lijenčinu i obasipa ga najgorim pogrđnim rječima. Takav je čovjek lud (Izr 6, 6–11; 24, 30. 34; 26, 13–16). Za takva nema nade, nesposoban je promijeniti život (Izr 27, 22). Samoodgoj čovjeka uči da vlada samim sobom, da svlada srdžbu (16, 32) i postigne unutarnju i izvanjsku ravnotežu (15, 23). Posebno naglašuje da valja obuzdati jezik (17, 27–28; 18, 21).

Samoodgoj, uravnoteženost, sklad daju mudracu slobodu da slobodno odlučuje i izbjegne životne opasnosti. On pažljivo osluškuje glas prirode, i prihvaća nauk starih, ali sve gleda kritički. Job nam se pokazuje kao tip slobodna mudraca, koji odbija okamenjenu mudrost prijatelja koji se boje stvarnosti i ostaju začahureni u svoje ljudske teorije. Sloboda traži i odgovornost (Izr 26, 27) pred Bogom i svijetom.

¹¹ C. TOMIĆ. *Poruka spasenja Sv. P. SZ*, Zagreb 1983, str. 230

Mudrac je svjestan svoje omeđenosti, što je bitno iskustvo mudraca (Izr 21, 30; Prop 8, 16–17). Svjestan je da svojim silama ne može prodrjeti u punu stvarnost jer je stvorenje, a Bog je stvoritelj. Odatle se rađa u duši svijest o stvorenosti, omeđenosti, ograničenosti, što je izrečeno riječju »strah Gospodnji«. Stoga i »početak mudrosti je strah Gospodnji« (Izr 1, 7; 8, 10). Mudrac je svjestan da mora sve poduzeti da okrije tajne svijeta, ali računa na otajstvo koje ga nadilazi, otajstvo Boga, prisutna u stvaranju. Suprotno od Adamove preuzetnosti da postane bog, mudrac je ponizan, svjestan svoje ograničenosti, svjestan svoje stvorenosti. Svjestan je da mudrost mudraca nije univerzalna jer je čovječja (Izr 3, 7, 26, 12) i da je ona dar koji treba od Boga izmoliti i sa zahvalnošću primiti. Mudrost samo Bog pozna (Job 28, 24–27) i on je daje ljudima (Job 28, 28); daje se onima koji je traže u poniznosti i u strahu Božjemu. Mudrost ih poziva na gozbu (Izr 9, 1–6), mudrost je život (8, 32–36). I mudrac je traži strastveno kao svoju zaručnicu, kao svoju ženu, kao svojega prijatelja. Sirah nam lik mudraca opisuje snažnim slikama (14, 20–7; 39, 1–11).¹²

Uosobljenje mudrosti

Mudrosti se pridaju božanska svojstva, božanska narav, kao hipostaza, kao nebeskoj osobi različitoj od Boga, postoji prije svega, izašla je iz Jahvinih ustiju, stvoriteljica je svega, obišla je nebo i zemlju i podzemlje i udomila se u Jeruzalemu, gdje donosi plod (Izr 8, 22–31; Sir 4, 18; 6, 22; posebno gl. 24). Kao propovjednik, i ona tako okuplja ljude na raskršćima i trgovima. Sve može, u sve prodiere, sve prožima. Knjiga Mudrosti ide najdalje: mudrost je posrednica objave, »slika Božja« (7, 28), »zaručnica Božja« (8, 3), »učiteljica« (1, 20–33), sestra, zaručnica (7, 4–28), »gospođa« (9, 1–6). Tko se druži s njom postaje »prijatelj Božji i prorok« (7, 27). Naglašeni su spasenjska važnost i djelovanje mudrosti (9, 18).

Novozavjetni pisci, kako ćemo vidjeti, služe se tim izričajima da bi izrekli tajnu ustjelovljenja. Oci su već tu vidjeli objavu tajne Presvetoga Trojstva i u hipostazi Mudrosti objavu Sina ili Duha Svetoga, no jasno je da u tim tekstovima ne možemo vidjeti objavu Presvetoga Trojstva, što je objava Novoga zavjeta. K tome, mudrosna je književnost više praktična i konkretna, izbjegava svaku teorijsku i spekulativnu teologijsku refleksiju. Konačno, hebrejski je jezik konkretan, on uosobljuje i druge Božje attribute: istinu i pravdu (Iz 59, 14), mir i dobrotu (Ps 81, 11), svjetlost i vjernost (Ps 43, 3).

Prema tome, tu nemamo hipostazu Mudrosti u novozavjetnome smislu, već samo pjesničku personifikaciju u duhu semitskog mentaliteta. Ipak, u svjetlu novozavjetne objave, tu možemo naslutiti daljnju pripravnu za objavu otajstva, Trojednoga Boga. Duh Sveti, koji je nadahnjivao Stari zavjet, već je »pripravljao, proročkim slikama naviještao i različitim prasljkama naznačio dolazak sveopćeg Otkupitelja i Mesijanskog kraljevstva« (DV 15), najavio Isusa koji je Mudrost Očeva.¹³

¹² V. COTTINI, »Chi è il Sapiante?«, u *Parole di vita* 5 (1988), str. 30–41; G. FOHRER, »sophia«, u *Theol. Wört. z. N. T.*, VII, str. 487.

¹³ C. TOMIĆ, *nav. dj.*, str. 235.

III. Isus – učitelj mudrosti i mudrost

U Starome zavjetu uočili smo progres mudrosti u uosobljenju mudrosti. Mudrost je zaručnica, žena za kojom mudrac žudi i vjenčava se s njom (Mudr 8; Sir 15, 2), ona je duh (Mudr 1, 4–6; 7, 22–29), posrednica (LXX artifex) stvaranja (Mudr 9, 1–2; Izr 8, 30). Mudrost pripada Božjemu svijetu, iako se ne poistovjećuje s Bogom, njegovo je stvarjenje (Izr 8, 22). Čovjek je traži u svijetu, ali je ne nalazi jer je kod Boga (Job 28, 20–28). No u isto vrijeme ona je posrednica između Boga i čovjekova svijeta, u djelu stvaranja te u djelu spasenja i mesijanskih darova. Mudrost je Božji dar ljudima i znak njegove nazočnosti u stvaranju i u povijesti, posebno u povijesti Izraela. Ona je otajstvo, u stvaranju i povijesti, poziva čovjeka i pokazuje mu put života.

Mudrosna misao prožima sredinu i teologijsku refleksiju Novoga zavjeta.

Isus – učitelj mudrosti

Isusa evanđelja ne zovu samo eshatologijski – Prorok, Mesija, Sin Božji – već i Rabi – Učitelj.¹⁴ Evandeoska nam predaja Isusa predstavlja kao učitelja svojega vremena. Okuplja oko sebe učenike koji ga prate (Mk 1, 16 i par), uči sjedeći kao rabi (Lk 4, 20 ss; 5, 1; Mt 5, 1; Mk 9, 35), s autoritetom rabija ulazi u sinagogu (Mt 9, 35; 12, 30; 13, 54; Mk 1, 21; Lk 4, 15; Iv 18, 20), u hram (Mk 12, 35; Lk 21, 28; Mt 256, 55; Iv 7, 14), raspravlja s učenim rabinima (Mk 12, 28). I narod ga kao takva prihvaća i slijedi.

¹⁴ »Rabbi-Rabbuni« dolazi 15 puta u Novom zavjetu. U židovstvu »rab« označuje čovjeka koji ima ugledan položaj (2 Kr 25, 8), kao kralj, gospodar, učitelj, vođa. Tako se nazivaju i Ilija, Mojsije. »Rabban« se nazivaju najznačajniji pismoznanci, glavari židovstva. »Rabbuni« je aramejski naziv (rablon, riblon). U značenju »učitelj« dolazi istom u 2 st. prije Krista. Prvi se tako naziva 110 godine pr. Krista Ješua b. Perhja. Postaje uobičajeno ime za pismoznance u evandeosko vrijeme. I njihov učenik se naziva »talmid«. Ime se ne pojavljuje u Bibliji (izuzevši 1 Ljet 25, 8). Prorokovi učenici nazivaju se sluge. Istom kasnije u židovstvu talmid – učenik označuje onoga koji se želi poučiti u Pismu i otačkim predajama kod znamenitih rabina.

Novi zavjet izbjegava taj naziv. Susrećemo ga dvaput u Jude kod Mt 23, 7, kod Marka 4 puta, kod Ivana često. Isus za novozavjetne pisce nije rabi ili rabbuni nego »Kyrios«, Gospodin.

Grčki prijevod (LXX) prevodi »rabbi« s didaskalos. U evanđelju to ime susrećemo 48 puta. U grčkom označuje učitelja, u raznim zanatima i u filozofijskim i znanstvenim disciplinama, maestra u glazbi. Sokrat se nije htio nazivati »učiteljem«, ne želi stvarati školu naučnika, već ljude koji će svjesno razumski djelovati. Epiktet se, naprotiv, naziva učiteljem.

U Novome zavjetu 41 put tako se naziva Isus. I taj naziv ne iskazuje puno otajstvo Isusove osobe i njegova nauka, zato se često u paralelizmu zamjenjuje s Kyrios (Gospodin).

Ime učenik, »mathetes«, dolazi samo u evanđeljima i Dj 250 puta. To je značajka Isusovih sljedbenika. I taj naslov nadilazi židovski naslov za učenika – talmid.

Usp. R. BULTMANN, *Gesù*, Brescia 1975, str. 149; E. LOHSE, »rabbi«, *Theol. Wört. z. N. T.*, VI, str. 962–966; K. H. RENGSTORF, »didaskalos«, *Theol. Wört. z. N. T.*, II, str. 150–161; isti »mathetes«, IV, 417–465.

Isus je duboko ukorijenjen u kulturnu mudrosnu sredinu. Koristi se mudrim izrekama, prisposobama, zagonetkama, raspravama iz mudrosne književnosti. Ipak, iako je njegov nauk blizak formi i sadržaju učenja rabina njegova vremena, on ima značajku koja ga odvaja od rabina i izdiže iznad njih.

Isus poziva i bira one koje hoće za učenike (Mk 1, 17 i par), dok kod rabina učenik bira učitelja. Odnos između Isusa i učenika je osoban, on traži od njih vjeru u njegovu osobu. Moraju se odreći svega i dijeliti s njime njegovu sudbinu sluge patnika. Oni postaju ne toliko nosioci predaje, nego prije svega njegovi svjedoci i nasljedovateli (Iv 13, 4; 19, 35; Lk 24, 48).¹⁵

Isus ne tumači Pisma na temelju autoriteta starih, ne slijedi uhodani put židovskih rabina i nema službenog autoriteta (Iv 7, 15; Mt 13, 54). Isus ne iznosi svoj nauk koji suprotstavlja znamenitim židovskim učiteljima, već naviješta Božje kraljevstvo koje postaje prisutno u njegovoj osobi, niti kao prorok naviješta Božju riječ, proroštvo Božje, već svojim autoritetom potvrđuje svoj nauk: »Ja vam kažem...!« On je ispunjenje Zakona, objava Božje volje, sebe označava kao jedini Put koji vodi do ispunjenja Božje volje (Mt 5, 17. 20). To dolazi iz njegova posebnog odnosa s Ocem (Mk 1, 22; Mt 7, 28) jer je Sin Božji. Zato Isus nije samo mudrac, učitelj, nego *jedini* Učitelj, objavitelj Oca. I apostoli se ne smiju nazivati »učiteljima« nakon što su prošli školu svojega Učitelja, kao učenici rabina, jer jedan je Učitelj i izvan njega nema spasenja.

Suvremenici koji ga slušaju ostaju preneraženi njegovom mudročću i pitaju se: odakle ovome ta mudrost (Lk 2, 40:147; Mk 6, 2)?

Isus – utjelovljena Mudrost

Isus se u Novome zavjetu pojavljuje kao onaj koji napreduje u mudrosti (Lk 2, 40; 2, 52), kao učitelj zakona i uzor svih karizmatika u Crkvi (Mk 6, 2; Mt 13, 54), kao Učitelj. Da li je Isus predstavljen u Novome zavjetu kao utjelovljena Mudrost? U liturgiji, posebno Istočne crkve, kao i u otačkom učenju, Isus je utjelovljena Mudrost. Temelji li se to na novozavjetnoj objavi? Postoje različita mišljenja. Malo imamo mjesta koja to sigurno potvrđuju.¹⁶

Sinoptici

Unutar polemike s opakim naraštajem koji traži znamenja i odbija mudrost očitovanu u poslanju Krstitelja i Isusa Krista, Isus kaže: »Op-

¹⁵ U rabinskoj školi učenik nosi rabiju sandale, čisti put pred njim, vodi živinče na kojem jaši, skida mu sandale. Nema svjedočanstva da mu pere noge. Rabi se smatra većim od roditelja. Kad se rabi Akiba vraća iz škole, žena i zet mu ljube noge. R. Ismael dopušta da mu majka pere noge, ali smatra protiv četvrte zapovijedi Božje da pije vodu u kojoj mu je oprala noge. Isus je, naprotiv, došao da služi (Mk 10, 45) i sam pere noge učenicima i naređuje im da i oni to čine (Iv 13, 14). Vidi K. H. RENGSTORF, »didaskalos«, II, str. 156.

¹⁶ Mišljenja se razilaze o tome da li je u Novome zavjetu Isus nazvan utjelovljenje Mudrosti. Pozitivno drži: P. E. BONNARD, *Cristo Sapienza di Dio*, Torino 1968; A. FEUILLET, »Jésus et la sagesse divine d'après les Évangiles Synoptiques«, *RB* 62 (1955), str. 161 – 196. Više kritički: J. N. ALETTI, »Cristo e sapienza negli scritti del N. T.«, u M. GILBERT, J. N. ALETTI, *La sapienza e Gesù Cristo*, Torino 1981, str. 39 – 70; J. SCHNIEWIND, *Il Vangelo secondo Matteo*, Brescia 1977.

ravda se Mudrost djelima svojim« (Mt 11, 19; Lk 7, 3 kaže »pred svojom djecom«). Isus se ovdje ne poistovjećuje s Mudročću, kao ni u prepirci s naraštajem koji ne vidi puninu i konačnu objavu mudrosti na djelu »od dana Krstitelja do danas«, dok kraljica Juga dolazi s krajeva Zemlje čuti mudrost Salomonovu, a evo ovdje je i više od Salomona (Mt 12, 42; Lk 11, 3). Krstitelj i Isus glasnici su mudrosti ovome naraštaju.

U raspravi sa zakonoznancem Luka i Matej (Lk 11, 49; Mt 23, 34 iz izvora Q) opisuju i smještaju djelovanje i osobu Isusovu u širi krug objave Boga u povijesti. Isus je vrhunac i posljedna postaja. Mudrost Božja sve je to rasporedila. Imamo mudrosnu temu, ali ne uosobljenje.

Na jednome znamenitom mjestu Isus se ne predstavlja samo kao učitelj mudrosti nego kao Mudrost, izvor okrepe i života, koji pruža spokoj dušama (Mt 11, 25 – 30; Lk 10, 21 – 22; usp. Sir 24, 16 – 21; Izr 8, 22 – 30; Mudr 6, 9 – 18). Kao i Mudrost (Izr 8, 32 – 35; Sir 69), Isus poziva sve u svoju školu, ističe svoj jedincati i neizrecivi odnos s Ocem da potakne slušatelje da ga slijede. On je objavitelj i sadržaj objave. U njemu je objava Oca (Sir 51, 1 – 12).¹⁷

Pavao

Apostol Pavao jezikom mudrosne književnosti daje značajnu sintezu Božjega spasenjskog plana izabranja. Krist je uosobljena Mudrost. U njemu naziremo protokršćansku kristologiju sofije – mudrosti. U hvaleospjevu mudrosnom milosrđu Božjem (Rim 11, 33 – 36) ističe »dubinu bogatstva, i mudrosti, i spoznanja Božjega!« Zatim na tri pitanja koja ostaju bez odgovora samo mudrost zna odgovor. Ona pozna misao Gospodnju (Mudr 6, 15 – 21; 8, 4 – 9; 9, 9 – 13), mudrost je Božji savjetnik (Izr 8, 27), samo mudrost daje darove dubine bogatstva (Izr 3, 16; 8, 18; Mudr 7, 11 – 14). Sve je to Isus Krist.

Još jače to izriče u 1 Kor 1, 17 – 31. Pavao suprotstavlja mudrost svijeta i mudrost Božju koja se otkriva križem Kristovim. Postoji u Korintu struja koja se hvali »mudročću besjede« (sofija logou: 1, 17) ili uvjerljivim riječima mudrosti (2, 4). Pavao svu snagu spasenja vidi u »besjedi križa« (logos staurou: 1, 17; 1, 22 – 25; 2, 2). Apostol ustaje protiv onih koji svojom mudročću obeskrepljuju »križ Kristov« (1, 17). Korinćani pod mudročću razumiju karizmatско-pneumatski govor (12, 8), što je povlastica savršenih (2, 6), duhovnih (2, 13 – 15; 3, 1), mudrosti »ovoga svijeta, knezova ovoga svijeta koji propadaju« (2, 6). Pavlu je samo Krist »Mudrost Božja« (2, 7), koji je »Gospodar slave«. Krist kao Mudrost Božja preegzistira u Bogu i posrednik je u stvaranju i spasenju svijeta (1, 21). Ali samo po »ludosti propovijedanja«: »Doista, kad svijet u mudrosti Božjoj (utkanoj u stvaranjima), Boga ne upozna mudročću, svidjelo se Bogu ludošću propovijedanja spasiti vjernike« (1, 21). Sigurno, Apostol ovdje ne zabacuje mudrost, filozofiju, i ne tvrdi da nije moguće izreći objavu jezikom grčke filozofije. Bilo bi to protiv njegova načina otvaranja poganima i protiv iskustva (govor na Aeropagu, Dj 17), već se ovdje bori protiv lažne mudrosti, koja želi zasjeniti istinitu Mudrost što nam se u Kristu objavljuje njegovim križem.

¹⁷ U. WILCHENS, »sophia«, *Theol. Wört. z. N. T.*, VII, str. 515.

U hvalospjevu o Kristovu prvenstvu (Kol 1, 15–20) Pavao slikama mudrosti izražava odnos prema Ocu: On je slika – *eikon* – u smislu funkcionalno-aktivnom; svojim djelovanjem u stvaranju i u povijesti otkriva nevidljivo lice Oca kao i Mudrost (Mudr 7, 21–26; usp. Post 1, 27). Isus je Prvorodenac – *prototokos* – što izriče jedincati odnos s Ocem i njegovu vladavinu nad stvorenjem. Krist je »prije svakog stvorenja. Tá sve je u njemu stvoreno«. On je Početak i Dovršetak svega. Jedini Posrednik stvaranja i otkupljenja. Krist je, kaže Pavao, »Mudrost Božja« (1 Kor 1, 24), ali time kazuje neizmjereno više nego što je Stari zavjet rekao o mudrosti.

Ivan

Ivan ne spominje riječ mudrost (sofia), ali ipak opisuje djelo i život Krista izričajima koji nas prisjećaju na teme i jezik mudrosti. Posebno u Proslavu: Logos i Mudrost (Sir 24; Izr 8; Bar 3, 9–4, 4; Mudr 6–9).¹⁸ Logos kao i Mudrost ima svoju preegzistenciju (Iv 1, 1; 17, 5 i Izr 8, 22–22. 30; Sir 24, 9); sudjeluje u djelu stvaranja (Iv 1, 1. 10 i Mudr 7, 21; 9, 2; Izr 3, 19); u njoj je život (Iv 1, 4 i Izr 8, 35) i svjetlost (Iv 1, 4–5. 9 i Mudr 7, 26); nastani se među ljudima (Iv 1, 14 i Sir 24, 8; Izr 8, 21). Kao i mudrost, Isus se očituje: Ja sam (Izr 8; Sir 24). Prisutnost Logosa u svijetu stvara podjele (Iv 1, 11–12; 3, 17–20) kao i mudrost (Izr 1, 24–32; 8, 17. 36; Sir 6, 27 s; Mudr 6, 12 s).

Sve nam to potvrđuje da je Ivan prisno povezan s mudrosnom književnošću. Zašto onda nije umjesto Logos uzeo Sofia? Razlog: Logos izriče svojstva koja u Starome zavjetu nisu pridana mudrosti. Mudrost jest od početka, ali je stvorenje (Izr 8, 22; Sir 1, 4. 7; 24, 8–9), dok Logos nije stvorenje nego Bog. O mudrosti se kaže da prisustvuje stvaranju, dok za Logos veli da »sve postade po njemu i bez njega ne postade ništa«. Mudrost stoji pred Bogom, kod Boga (Izr 8, 27–30; Sir 24, 4), dok Logos ima osobni odnos s Ocem. On je »u« Bogu (Iv 1, 1; 14, 11. 20), jednobitan s Ocem.¹⁹ Mudrost nije ni božanska ni hipostaza, dok Logos ima božansku narav, on je Bog (Iv 1, 1; 1 Iv 5, 20). Kad se govori o utjelovljenju mudrosti, želi se reći da ona ostvaruje Božju prisutnost u čovjeku i u stvorenju. Isus je Riječ Oca koja postaje »tijelom«, čovjekom.

Moramo reći da sve slike i izričaji što ih Stari zavjet pridaje mudrosti, riječi (dabar: Post 1; Ps 33, 6.), zakonu (Sir 24, 23; Ps 119) ne izriču nedokučive visine Ivanova Logosa. Ivanov Logos osoban je i preegzistentan, apsolutan i vječan, Bog koji u punini vremena postaje čovjekom.

Zaključak

Isusa novozavjetni spisi otkrivaju kao Mudraca i Učitelja mudrosti, kao jedinog Učitelja, koji svojim božanskim autoritetom utemeljuje osobni odnos s Bogom, kojemu je on eshatološki objavitelj. Isus je utjelovljena Mudrost. Ipak, to je samo analogan govor. Ne iscrpljuje svu dubinu bogatstva otajstva Kristova. I najuzvišenije što Stari zavjet kaže o mudrosti samo je slika i tip onoga što se ostvaruje u Kristu. On je dovršenje i nadilaženje svega što se može reći o mudrosti.

¹⁸ C. H. DODD, *L'interpretazione del Quarto Vangelo*, Brescia 1974, str. 342.

¹⁹ R. SCHNACKENBURG, *Il vangelo di Giovanni*, I, Brescia 1973, str. 295.

Novozavjetni pisci služe se jezikom i izričajima mudrosne književnosti da izraze otajstvo Krista u njegovu odnosu s Ocem i sa stvorenjem. Kao i mudrost, on pripada božanskome svijetu i aktivno sudjeluje u djelu stvaranja i u svijetu, ali Krist je Sin Božji, jednobitan s Ocem i pojavljuje se u vremenu kao pravi čovjek. Odnos između Krista i stvorenja je stvaralačko posredništvo, superiornost, nadmoć, lučenje, ali ne dijeljenje. On djelom stvaranja ostaje prisutan u svijetu posebno svojim utjelovljenjem i kao takav ostvaruje otkupiteljsko posredništvo.

Postavlja se pitanje: ako je mudrosni izričaj tako prikladan da izrazi Kristovo otajstvo, zašto se novozavjetni pisci tom terminologijom ne služe jače, već radije rabe povijesno-proročku? Razlog možemo vidjeti u gnostičkim krugovima koji zlorabe terminologiju mudrosti. Iz svih gnostičkih tekstova jasno izlazi da je mit o mudrosti bitan temelj svih doktrina tih sistema: mudrost je božansko biće, koje je u isto vrijeme uzrok padu i otkupljenju ljudi. Postaje mitski model svih gnostika: svojim padom i svojim otkupljenjem.²⁰

Stoga u apostola i prvih apologeta nemamo kristologiju mudrosti koja se daje nazrijevati u prvim kršćanskim novozavjetnim spisima. Istom potkraj drugoga i od trećega stoljeća snažniji je zamah u razradi trinitarne teologije.²¹

Danas nema toliko opasnosti od gnostičke zlorabe pa mudrosna dimenzija treba da se više vrednuje u našoj teologiji i evangelizaciji, da se jasnije izraze odnosi između Boga i čovjekova svijeta u Isusu Kristu.

WISDOM IN THE BIBLE

Summary

Following a general introduction to Wisdom literature and its significance in the ancient East, the author discusses the significance of such literature in Israel. Wisdom was the key to understanding the basic dimensions of Biblical messages: the relation between belief and life. Wisdom is afforded divine properties. The redeeming importance of Wisdom is emphasized. In this sense, Jesus is a teacher of Wisdom and a sage: the embodiment of Wisdom. Today, when the danger of the Gnostic misuse of Wisdom has passed, the author suggests that it would again be worthwhile to attach greater weight to this dimension in theology and in the evangelization of the world.

²⁰ Vidi U. WILCHENS, »sophia«, *Theol. Wört. z. N. T.*, VII, str. 510–515.

²¹ Vidi U. WILCHENS, »sophia«, *Theol. Wört. z. N. T.*, VII, str. 572–528; R. INFANTE, »Gesù Sapienza e Maestro di sapienza«, *Parole di vita* 5 (1988), str. 42–50.